

ШАНОЎНЫЯ БРАТЫ І СЯБРЫ, КАБ ВАС ВОЎК ПАЕЎ!, або ПРАЦЯГ НАШАНІЎСКАЙ ЛІСТОЎНАЙ ТРАДЫЦЫІ Ў ЭПІСТАЛЯРНАЙ СПАДЧЫНЕ ЯКУБА КОЛАСА

У сваіх лістах Якуб Колас не менш цікавы, чым у паэтычных і праявічых творах. А можа нават і больш цікавы, бо перад намі паўстае сам Творца: жывы, сапраўдны, які не толькі *разважае, радзіць і смяецца* (гл. [Міхневіч 2002]), але яшчэ пяшчотна *кахае*, усеабдымна *любіць*, моцна-моцна *цалуе, радуецца* як дзіця, горка *плача, сумуе, крыўдзіцца* — адным словам, *жыве*. Усяму гэтаму ў дзядзькі Якуба можна толькі павучыцца. Якраз лісты песняра дазваляюць правесці больш дакладнае “вымярэнне” ўзроўню Асобы паэта. Адным словам, вучымся ў Класіка!

Відавочна, Колас — ад зямлі, ад народа, а таму нічога дзіўнага, што ў Коласа на першае месца пры ліставанні выходзяць **уласна беларускія народныя ветлівыя звароты. Перадусім этыкемы з кампанентамі дзядзька, браце (брацік, браток, браты)**. Гэтая асаблівасць прасочваецца на працягу ўсяго лістапісання паэта: *Мне ўспомнілася запіска, паданая дзядзьку Язэпу на яго лекцыі ў універсітэце: Якое практычнае значэнне мае беларуская мова?* (да М.Д. Міцкевіч; 1923); *Шчырае прывітанне дзядзьку Максіму* (да Чарняўскай, 1927); *Дарагі Максіме! За тваё пісьмо, за памяць аб старым дзядзьку Якубе шчыра дзякую табе* (да Лужаніна; 1948).

Да самога паэта яго выхаванцы інакш як **бацька Якуб** ці **дзядзька Якуб** не звярталіся. Параўн. лісты да Коласа “ташкенцкага перыяду” 1941-1943 гг. [Мазанік 1990]: *Паважаны і любы бацька Якуб!* (ад Лынькова; 1942); *Любы наш дзядзька Якуб!*; *Дарагі дзядзька Якуб!* (ад Броўкі; 1941-1943).

Адметнае месца ў эпістэлярным ідыястылі паэта займаюць сяброўскія звароты з кампанентам **брат** і вытворныя ад яго. Дастаткова прыгадаць хаця б формулу, што стала назвай артыкула: **Шаноўныя браты і сябры, каб вас воўк паеў!** (да супрацоўнікаў “Нашай Нівы”; 1912). Параўн. таксама: *Дык так, мілы брацік...* (да Лынькова, 1942); *Бывай, браток, здаровы* (да Броўкі; 1942); *Цалую цябе і ўсіх вас, браты мае* (да Броўкі; 1942); *Эх, браткі мае родныя! Пішы ж, Петрусёк. Мне не дужа весела* (да Броўкі; 1942); *Як жывеш, браток? Як маюцца нашы сябры?* (да Лынькова; 1942); *Ты, браце, адгадаў: сапраўды я знаходжуся ў Каралішчавічах...* (да Лужаніна; 1955).

Адзнакай нашаніўскай лістоўнай традыцыі з’яўляюцца таксама “інтэлігенцкія” *паночку / пане*-формулы: *Мілы пане Грыневіч!* (да Грыневіча; 1911). У асноўным яны выкарыстоўваюцца паэтам пры звароце да супрацоўнікаў газеты “Наша Ніва”: *Мілы Пане!* (1912); *Шаноўны Пане!* (1912 г.); *Дарагенькі Паночку!* (1912 г.).

Пры афіцыйным ліставанні Якуб Колас часам выкарыстоўваў і ветлівыя звароты з вакатывам **таварыш** (такая канструкцыя ўпершыню зафіксавана ў лісце паэта 1934 г.): *Тав. Зарамбоўскі!* (да К. Зарамбоўскага; 1934). На думку праф. А.Я. Супруна, гэты выраз падчас і пасля Вялікай Айчыннай вайны

перайшоў са стылістычна-маркіраваных у разрад нейтральных [Супрун 1996: 176], што адлюстроўвае і эпістальная практыка Якуба Коласа: *Прывет знаёмым і ўсім таварышам. Ад усяго сэрца жадаю хутчэйшай пагібелі Гітлеру* (да Лынькова; 1941); *Перадайце маё сардэчнае прывітанне ўсім нашым таварышам* (да Гарбунова; 1942).

З 1912 г. (у Купалы — з 1930 г.!) Якуб Колас выкарыстоўвае і афіцыйныя формулы з імем і імем на бацьку, якія, аднак, з'ўляюцца ў ідыястылі паэта малапрадуктыўнымі. Параўн.: *Дарагі Аляксандр Мікіціч!* (да Уласава, 1912); *Глыбокаважаная Ляонія Вусцінаўна!* (да Чарняўскай, 1927); *Дарагі Цімох Сазонавіч!* (да Гарбунова; 1942); *Дарагі Іван Ануфрыевіч!* (да Крупені; 1942); *Дарагі Максім Тадэвіч!* (да Рыльскага; 1945).

Развітальны комплекс у лістах Якуба Коласа, нягледзячы на шаблоннасць і цырыманіяльнасць гэтай структурнай часткі, таксама працягвае народную нашаніўскую традыцыю. Паэт актыўна карыстаецца ў сваёй эпістальнай практыцы этыкемай *Бывайце здаровы!* і яе мадыфікацыямі: *А покі што бывайце здаровенькі і шчаслівы!*; *Бывайце шчаслівыя і вясёлыя!* Дастаткова прадуктыўныя афіцыйныя развітальныя этыкемы: *Моцна цісну Вашу руку!*; *Усяго добрага!*; *Усяго найлепшага!*; *Моцна абдымаю Вас, дарагі дружа!*; *Жадаю Вам поспехаў, здароўя, радасці!*; *З пашанаю!*; *Жадаю Вам спору!*. Адзначаюцца і арыгінальныя формулы: *Дай божа Вам добра!*; *З пашанотай!*; *Шчасця, здароўя, творчай маладосці Вам!*; *Жывіце здаровыя!*.

У сяброўскіх лістах Колас яшчэ больш адыходзіць ад этыкетнага шаблону. Разам са стандартнымі стылістычна нейтральнымі канструкцыямі тыпу *Бывай!* актыўна выкарыстоўваюцца асобасна-арыентаваныя і сяброўска-гутарковыя этыкемы: *Моцна-моцна цалую цябе, дружа!*; *Цалую вас моцна-моцна, мае мілыя сакалы-сябры!*; *Цалую цябе вусцяўскім і беражанскім пацалункам!*; *Цалую тваю мілую пасівелую галаву!*; *Прывітанне твайму дому і ўсяму таварыству!*; *Перадай прывітанне ўсяму твайму дому і сваёй дынастыі!*; *Перадай маё вялікае прывітанне Жэні, адміралу Міхалу, нарачанскаму патрыёту Максіму і іх сем'ям!*; *Мілы мой, дарагі Пятрусь! Пішы, не забывай. Люблю ж я цябе і вас усіх.*

Інтымны і пяшчотны характар маюць развітальныя канструкцыі ў лістах да жонкі: *Моцна цябе цалую і прагну бачыць цябе хутчэй. Божа мой! Колькі я цяпер жыву з табою! і як аб табе думаю!*; *Цалую цябе, Марусечка, і мілыя сынкі!*; *Пацалуй за мяне Міхалёчка майго мілага!*; *Бывай здаровенькая. Цалую дзетак!*; *Бывай жа здаровенька, Марусенька, мая слаўная, дарагая.*

Самаподпіс паэта, як правіла, падкрэслівае афіцыйны або неафіцыйны характар ліста. Так, у прыватным афіцыйным ліставанні Коласа маюць месца наступныя варыянты самаподпісу. Параўн.: *Ваш К. Міцкевіч!*; *Ваш Якуб Колас!*; *Ваш Я.К.!*; *Якуб Колас — Твой Я. Колас!*; *Якуб!*; *Твой Якуб!*; *Твой стары Якуб Колас!*; *Твой Костусь!*; *Твой Якуб Салок* (Колас наадварот! — С.В.).

Подпісы ў лістах да сяброў арыентаваныя на знакавыя падзеі ў жыцці паэта: смерць Купалы, пастаянныя хваробы і г.д. Параўн.: *Твой Якуб-сірата!*

Ваши Якуб Колас, інвалід да канца свайго жыцця; Інвалід Якуб Колас; Твой Якуб-інвалід.

У лістах да жонкі пераважае варыянт *Твой Костусь*. Персаналізуюць эпістальную камунікацыю паэта варыянты тыпу: *Увесь твой Костусь; Твой і толькі твой Костусь; Твой лысы стары Костусь*. Лісты, адрасаваныя сынкам, у асноўным падпісваюцца: *Твой тата; Ваши Костусь; Ваши К., бацька.*

Па словах меншага сына Коласа, Міхася Міцкевіча, прыгажосць і абаяльнасць жанчыны паэт уносіў да нябёсаў. Можна таму ў яго творах адмоўных жаночых вобразаў і не было. Гэтая цеплыня і спагада паэта чытаецца ў ветлівых зваротах да Марыі Дзмітрыеўны Міцкевіч, жонкі паэта, “вернага, мілага друга”: *Мілая, слаўная Марусечка і сынкі!; Мілая, дарагая Маруся і слаўныя хлопчыкі!; Дарагенечкі Марусёк!; Маруська!; Мой дарагі дружок!; Мае мілыя дзеткі і слаўная жоначка!; Як жа маешся ты, мая мілая старэнькая?; Мой лепшы прыяцель!; Мая мілая заточніца!; Мая ластаўка!; Мой самы блізкі ў жыцці чалавек, мой самы шчыры друг!*

Кожны ад’езд Коласа з дому (або на настаўніцкія курсы, або на лячэнне, або ў Ташкент падчас эвакуацыі і г.д.) суправаджаецца літаральна паводкай лістоў у родныя мясціны з пытаннямі і просьбамі тыпу: *Ну, як жывеш, Марусечка, родненькая? Я ўсё чакаю ад цябе пісьма... Як маюцца мае мілыя хлопчыкі?..* (1926); *Што ж у цябе новага? Пішы мне многа і падрабозна* (1926). Паэт па сутнасці лічыць гадзіны да спаткання са сваёй жонкай: *Сёння ўжо 12/VII, дзён праз 10 я буду мець шчасце бачыць цябе, а калі ты будзеш чытаць мой гэты ліст, то не 10 дзён, 5 — 4 будуць раздзяляць час нашага спаткання...* (1924). Якуб Колас вельмі крыўдзіўся, калі ад жонкі доўга не было вестак, што выклікала ў паэта занепакоенасць станам здароўя сямейнік-каў. Параўн.: *Вось ужо і другі тыдзень пайшоў, а я ўсё яшчэ нічога не ведаю аб табе. Мне пачынаюць апаноўваць розныя думкі аб тым, ці здарова ты, ці ўсё там у цябе добра...* (1923); *Я ўсё чакаю ад цябе пісем, а іх няма... і мне смутна робіцца на душы... Часамі я адчуваю моцную маркоту і нейкі смутак, і не хочацца мне быць тут, каб ты ведала як. Я часта ўсё думаю аб табе, многа думаю, і мяне бярэ неспакой, чаму ты нічога не пішаеш мне... Каб ты ведала, Маруська, як мне без цябе цяжка* (1924).

Зразумелая трывога асабліва апаноўвае Коласам падчас Вялікай Айчыннай вайны: *Мне, Маруська, маркотна без цябе, без Міхаські і Даніка. Я ўвесь час сяджу ў купэ і або пазіраю ў акно, або ляжу і думаю пра цябе, пра наш побыт...; Ох, мілая Маруська, не выходзіце вы з маіх думак. Як хочацца мне зноў апынуцца сярод вас* (1942).

І калі побач з паэтам зноў апыналіся жонка і сынкі, усё адразу ж становілася на свае месцы і ён з поўным правам пераключаўся на ліставанне з сябрамі, па якіх таксама вельмі сумаваў, асабліва тады, калі яны падоўгу не пісалі. Вось як у гэтым паэце прызнаецца свайму сябру М. Лынькову: *Дык так, мілы брацік: я дома, я сярод свае сям’і, без якой мне так цяжка жыць і з якой так трудна разлучацца. Дома ўсё шчасліва. Усе здаровы. Толькі ўсё ж мая “подруга дней моих суровых” выглядзіць не зусім так, як бы мне*

гэтага хацелася: пахудзела яна, памізарнела. У абстаноўцы сям'і **да мяне вярнуўся адносны спакой**, і я патроху наганяю сон, якога бракавала мне ў часе паездак, у жыцці па-за межамі **свайго стойбішча...** (1942).

Такога — “сямейнага” — Коласа, на жаль, зараз ведаюць мала.

У 1945 г. жонка моцна захварэла: *Як жа тваё самапачуванне, мой добры, верны друг? Цалую цябе моцна-моцна. Ад усяго сэрца і ад усяе душы жадаю табе сілы, здароўя і перамагчы сваю хваробу. Змагайся, мая ластаўка...* (1945). Колас глыбока перажываў страту вернага сябра: *Адчуваю сябе так, як бы мне адсеклі правую руку і адабралі палавіну душы. **Цяжка мне і пуста*** (да І.Ю. Міцкевіча; 1945). Светлы вобраз мілай, слаўнай Марусечкі паэт пранёс у сэрцы праз усё сваё жыццё.

Кожны ліст Коласа да жонкі ўключаў і персанальныя звароты да “мілых сыноў” — Юрася, Даніка і Міхалёчка: *Ах, **мой мілы Юрачка!** Дай пацалую твае чорненькія вочкі, твой лабок, твае губкі, што выказалі такую мілую, такую слаўную і шчырую прамову! **“Няхай тату бог пацалуе!”**...* (1923); ***Сыночкі мае родныя!** Як вы здаровы?.. Жывіце дружна, бо калі вы будзеце сварыцца ці вясці сябе кепска, то мне будзе кепска спацца і будуць сніцца дрэнныя сны. Бывайце здаровенькія. Усіх вас цалую. Як здароўе мамы?* (1924); ***Мой дарагі сыноч Данілачка!** Мне надта хочацца ведаць, як ты жывеш дома, што робіш, як тваё здароўе. Напішы мне пра ўсё гэта. Мне будзе так прыемна прачытаць тое, што ты мне напішаеш* (1926); *Як жа гадуешся, **мой Мі-ха-лю-чок?*** (1926).

Вялікі пісьменніцкі аўтарытэт, жыццёвая мудрасць, мяккае, чулае сэрца і шчодрая душа, чалавечыя дабрыня і спагада — гэтыя якасці дазволілі Якубу Коласу стаць цэнтрам духоўнага прыцягнення творчай беларускай інтэлігенцыі, што засведчана ліставаннем ваеннага і пасляваеннага перыядаў. Карэспандэнтамі паэта былі пісьменнікі-франтавікі П. Броўка, П. Глебкі, М. Лынькоў, М. Лужанін, К. Чорны і інш. Кожнага паэт імкнуўся ўсяляк падтрымаць і для кожнага знаходзілася добрае слоўка: *Петруська!; Пятруська!; Мой мілы, мой добры вусаты Пятрусь!; Мой дарагі Пятро-Пятрусь!; Дарагі Пятрусь Падбярэжскі!* (да **П. Глебкі**); *Пятрусь!; Мілы, любы, хорошы, дарагі Пятрусь!* (да **П. Броўкі**); *Мілы, слаўны, дарагі Міхал!; Міхалок!; Дарагі мой дружа Міхале!; Вялікі Нарачанскі флотавадзіцель!; Дарагія Зося і Міхал-адмірал!; Прывітанне Глебусіму* (да **М.Ц. Лынькова**); *Дарагі дружа Максіме!; Дарагія Максім і Жэня, або — шыншах і шахіня!* (Люблю спалучэнне гэтых слоў — яны нагадваюць замілаванае слова маладнякоўцаў — “шыпына”. Іншага сэнсу не шукайце ў іх); *Адміралу Міхалу, як найбольшаму аптымісту сярод вас, жадаю паспяховага плавання каля берагу прыгажуні-Нарачы* (да **М. Лужаніна**); *Дарагі Антось!; Мой мілы, мой любы Антоні!; Дарагі Антоні-Антуан!* (да **А. Уса**); *Дарагі Янка! ... Яшчэ болей асірацеў я з тваім выездам; Дарагі Ванька-Іван-Ваня!* (да **І. Клімава**).

Колас вельмі радаваўся лістам сваіх вучняў, а калі часам карэспандэнцыя затрымлівалася ў дарозе, адчуваў сябе адзінокім чалавекам і пытаўся: *Чаму не пішуць мае хлопцы?* Такія лісты паэта

вызначаюцца статальна-эмацыянальнай дамінантай: *Мае дарагія браты-землякі, таварышы! О, як бы я хацеў сягоння быць сярод вас, абняць кожнага з вас паасобку, а потым усіх разам і прытуліць к сэрцу! Стамілася сэрца на вас, цяжка разлука з вамі і адарванасць ад свайго зямлі і народа. Маё жыццё тут* (г. Ташкент, Саюз пісьменнікаў, Першамайская, 20 — С.В.) — *гэта змушанае сядзенне пад чужым плотам. Усе ж мае мыслі, імкненні з вамі, мае дарагія сябры* (да Броўкі; 1941); *Нявесела мне без вас, дарагія мае* (да Броўкі; 1942); *Пішыце мне, бо я жыву ў вялікай адзіноце, і на маёй душы ляжыць цяжкі камень — я напярэдадні свайго змяркання* (да Лынькова; 1943); *Занудзіўся я на сваіх Петрусях, на Міхалу, Кандрату і на ўсіх добрых чалавеках, не кажу ўжо аб чалавечыцах* (да Глебкі; 1951); *Як гэта добра, што ты надумаўся напісаць мне пісьмячко! Мне адразу стала веселей* (да Глебкі; 1942).

У найбольшай ступені матыў адзіноты гучыць у лісце да П. Глебкі: *Скажу табе проста: не песціць мяне Барвіха пісьмамі прыяцеляў... Тут можна думаць дваяка: нашто яму (г.зн. мне, Коласу) пісаць, калі ён і так неўзабаве вернецца ў Мінск?.. Божжа мой, божжа! Ужо калі так думаюць людзі, а тым болей блізкія сябры, дык нашто тады на свеце жыць? Вешай на плечы торбу і вандруй у свет, покі яшчэ сяк-так перастаўляеш ногі... Здавалася б, наадварот. Вось прыедзе дзядзька Якуб, давай падытурхнем яго пісьмом — не забывайся, гад, што ёсць родны беларускі край — хутчэй варочайся. Гэта так гавораць і так кажуць, калі чалавека сапраўды памятаюць, любяць і чакаюць. А я ж табе, Петрусёк, напісаў з Барвіхі цперся. Можна было б за гэты час і напісаць хоць маленькую старонку... Ну, але калі вы саграшылі перада мною, дык няхай вам бог даруе грахі... Цалую цябе, а ў тваёй асобе ўсіх, хто мяне памятае і трохі любіць* (1951).

Лейтматывам ваеннага ліставання паэта сталіся пакуты роднай Беларусі падчас Вялікай Айчыннай вайны, вера ў перамогу і жаданне сустрэцца “на нашым даўнейшым котлішчы”: *Ах, Петрусёк, як хочацца ступіць на родную зямлю, абняць яе і пацалаваць за яе пакуты! Не ўбераглі мы яе. І будзем выкупляць сваю віну работаю, працаю* (да Глебкі; 1942); *Дарагі Петрусёк!.. Кланяйся ўсім сябрам. Можна ў недалёкім часе сойдземся і разам падамося на сваю святую, спакутаваную зямлю, пацалуем яе, як добрыя дзеці, ды закасваем рукавы разам з нашымі братамі і возьмемся за працу. Залечым раны* (да Броўкі; 1943); *...Радуюся нашым поспехам на Харкаўскім кірунку... Ты ведаеш, што я повен веры ў нашу перамогу... Эх, Пятруська, як хочацца мне вярнуцца ў свой край! Дзень і ноч думаю аб гэтым...* (да Глебкі; 1942).

У сяброўскім дыскурсе песняра асобнае месца займае эмацыянальная рэакцыя паэта на смерць **Янкі Купалы**, выказаная ў лістах да беларускіх пісьменнікаў: *Часта ўспамінаю Янку. Няма яго. Няма з кім палаяцца і па шчырасці пагаманіць* (да Броўкі; 1942); *Проста не верыцца, што ўжо не сяду з ім радам за сталом, што кончыўся “спор славян между собою”*. Як бы там ні было, а мы прайшлі вялікую дарогу ў жыцці... *Весць аб яго смерці вострым нажом прайшлася па маім сэрцы. Я пісаў у ТАСС аб гэтым журботным здарэнні і не бачыў ні літараў, ні паперы за слязамі. Мне і зараз*

цяжка, вельмі цяжка, мой дарагі Міхаська (да Лынькова; 1942). Эх, Петрусёк, як баліць мая душа! І подпіс пад лістом да П. Броўкі: *Твой Якуб-сірата* (да Броўкі; 1942).

З году ў год Колас моцна хварэў. 26 запаленняў лёгкіх за апошнія 10 гадоў жыцця: *Хвароба не праходзіць. Ёсць нейкае палепшанне — магу трымаць ручку з пяром. А што мае рукі хворыя, ты можаш пераканацца па гэтаму пісьму: калі рукі былі здаровыя, пісаў лепей. Хвароба рук цягнецца другі месяц. Апошняе захворванне на запаленне лёгкіх было 26-м за апошнія 10 гадоў. Адгэтуль ты можаш судзіць, што становішча мае дужа цяжкае. Я ўжо страціў надзею сустрэць 1 Мая 1956 г. На гэтым дазволь і кончыць — баляць рукі* (да Уса; 1956); *Захрыпелі лёгкія*, ды ізноў калолі маю бедную казённую часць, шпігавалі пеніцылінам... *А горш за ўсё — няладна было з сэрцам...* Зараз трохі акрыяў (да Лужаніна; 1953); *Я еле волю ку ногі. У меня головокружение, более чем усталое сердце. Словом, я — инвалид физического труда...* (да Ганчаровай; 1955).

Якуб Колас іранічна ставіўся да сваёй хваробы. Дасціпнасць, бліскучае пачуццё гумару — новыя фарбы эпістальнай карціны жыцця паэта: *Мая доктарка знайшла непарадак у лёгкіх... “Хрыпы” — самая горшая катэгорыя. За імі ідуць “хрыпкі”. Гэта ўжо лепей. За “хрыпкамі” ідуць “хрыпкі”, а самая ніжэйшая ступень — “хрыпочкі”. Ніяк не навучу сваю доктарку гэтай градацыі і тэрміналогіі. Але часу яшчэ няма, і я не трачу надзеі навучыць яе элементарнай медыцынскай граматыцы...* (да Глебкі; 1950); *Суставы мае балелі, баляць і будуць балець*, як некалі казаў Якуб Колас: *“Не паможа падышыванка, не паможа рэмень”...* (да Лужаніна; 1956).

Колас прадчуваў свой хуткі зыход: *Аб сабе магу сказаць: “Быў конь, ды з’ездзіўся”. Жыць асталося не доўга, работы ж заўсёды хапае... Дужа рады, што [ты] направиўся, падправіў здароўе. Я ж ужо не напраўлюся. Цяжка хадзіць. Сон няважны. Няма нават і сілы і жадання перамагаць свой заняпад. Мне трэба адно — спакой. А спакою няма. Людзі не лічацца з маім здароўем, а просьбамі, пісьмамі дакучаюць кожны дзень. У мяне няма ніводнага здаровага нерва, а таму і бяссонніца адольвае мяне* (да Уса; 1954). І своеасаблівае прароцтва літаральна за некалькі дзён да смерці: *Цалую Вас Якуб, якому сыходзіць тэрмін жыць на гэтым свеце* (да Лужаніна; 08.08.1956).

А на беларускую зямлю вылілася некалькі нарачанскіх азёр... (з ліста да М. Лужаніна; 1956).

Вось такая эпістальная карціна жыцця Паэта: *Якуб Колас кахаў, любіў, сябраваў...*

Літаратура

Мазанік Л. “Ёсць на свеце чалавек, любы і дарагі...” З ташкенцкай пошты Якуба Коласа 1941-1943 гадоў // Шляхам гадоў. Гісторыка-літаратурны зборнік. Мн., 1990. С. 94-114.

Міхневіч А.Я. Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца... (Выбраныя выслоўі народнага песняра.) Мн., 2002.

Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. Мн., 1996. С. 176.

Якуб Колас. Збор твораў. Т. XII. Пісьмы. Дзённікі. Летпіс жыцця і творчасці. Мн., 1964.

